

Kinek a társadalomtudományát gyarmatosították?

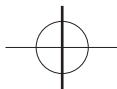
Alaina Lemon és David Altschuler

Mint Kelet-Európában (az orosz, a román, a cseh, illetve szlovák kultúrák terén) szerzett kutatási tapasztalatokkal rendelkező amerikai antropológusok, úgy érezzük, válaszolnunk kell a szóban forgó tanulmányra. A szerzőkéhez hasonló aggodalommal figyeljük azokat a szorongató gondokat, amelyek a volt keleti tömb országaiban folyó tudományos kutatómunkát megmérgezik: azt, hogy a finanszírozás, a publikálás és a jól fizető munkák terén – mind a szocializmus idején megszokott normákhoz képest, mind pedig egyes nyugati tudósok helyzetéhez viszonyítva – nincsenek meg a lehetőségek. Ami a nemzetközi fórumok elérhetősége terén egyre romló esélyegyenlőséget illeti: a kelet-európai tudósok jogosan aggódnak amiatt, hogy saját értelmezéseiket és elemzéseiket nem hallathatják külföldön a nyugatiakkal azonos mértékben.

A szerzők azonban annyira általános és absztrakt szinten fejtik ki nézeteiket, hogy érveik nagyrészt nélkülözik a meggyőző erőt. Ahelyett, hogy állításait példákkal támasztanék alá, sommás általánosításokat tesznek, és az „AIDS”, illetve a „gyarmatosítás” hangzatos, de pontatlan (arról nem is szólva, hogy ízléstelen) metaforájával élve próbálják nézeteiket igazolni. Ha a vizsgálat tárgyát az képezi, hogyan közelítsük meg az anyagi támogatásban tapasztalt egyenlőtlenségeket, akkor az elemzés célravezetőbb utat is választhatott volna, körvonalazhatta volna az egyenlőtlenségek strukturális okait a sajátos politikai viszonylatok és döntések összefüggésrendszerében. Így viszont ez a tanulmány keserű megvetéssel szól azokról a tudósokról, akik a szerzőknél „kevésbé hazaiak”, anélkül, hogy egyetlen konkrét kutatót, projektet vagy munkát megnevezne.

Szerzői így fogalmazták meg szándékaikat: „...a nyugati gyarmatosító törekvésekre válaszként mutatott néhány tipikus stratégiát szeretnénk jellemezni, amelyek a kérétenül »felszabadított« státusba került egyes közép- és kelet-európai országokban élő társadalomtudósok között megjelentek.” Mindazonáltal az egész tanulmány során csupán egyszer utalnak futólag egy kelet-európai országra (Magyarországra), s így kevés feldolgozandó materiát bocsátanak az olvasó rendelkezésére. Biztosan hiba volna, ha azt akarnánk érzékeltetni, hogy a tudomány helyzete a volt keleti tömb mindegyik országában ugyanolyan, mint Magyarországon?

Mi több, az általánosítás mértéke és az írás hangneme számos ellentmondáshoz vezetett. A következőkben rávilágítunk néhány olyan területre, amelynél úgy érezzük, hogy az általánosítás és „a megdöbbenés szándéka” a pontosság rovására ment, és reméljük, hogy ezáltal eredményesen tudunk hozzájárulni azoknak a tudományos kapcsolatoknak és körülményeknek a megvitatásához, amelyekhez mi, valamint keleti és nyugati kollégáink emberileg és szakmailag egyaránt sokkal járultunk/járultak hozzá. Bár az alábbi észrevételek azokat a tapasztalatokat tükrözik, amelyeket mint amerikaiak szereztünk amerikai tudományos és támogató intézményeknél (konkrétan az antropológiai kutatás terén), azért ezek érvényesek lehetnek más nyugati országok intézményeire is.

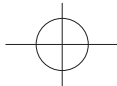
Kezdjük a nyugati kutatók kelet-európai jelenlétével. A szerzők leírják azt az adatszerzési lázat, amely az 1989-es társadalmi-politikai átalakulások után tört ki, az után az esemény után, amelynek előrejelzésére a nyugati kutatók nem voltak képesek (37. oldal).¹ A szerzők ezután a nyugati támogató szervezetek és az anyagi támogatás terén tőlük függő kutatók érdeklődésében bekövetkezett drámai eltolódásról beszélnek. Ezek a megjegyzések több kérdést vetnek föl. Például azt, hogy miért bírálják a szerzők a külföldi kutatókat azért, mert „gyorsan változtatják” kutatási témáikat például az etnikai konfliktusok és a privatizáció terén, amikor ők maguk azzal kezdik tanulmányukat, hogy „az államszocialista rendszerek Kelet-Európa-szer- te bekövetkezett gyors és váratlan összeomlása láttán...”? Vajon nem várható-e, hogy a társadalomtudományos kutatás céljai és érdekei – bármin alapuljanak is – a társadalmi és politikai szférában végbemenő drasztikus átalakulásokat követően megváltoznak? Hasonlóképpen bírálják a nyugati tudósokat és a befolyásuk alatt állókat azért is, mert olyan témák iránti érdeklődést „importálnak”, mint például a nemek kérdése és a multikulturalizmus. Ugyanakkor ők maguk is olyan jelenségekről írnak, amelyek „nyugtalanítóan hasonlítanak a keleti létben megtalálható eredetijükre. A nyugati féltekén is előfordul a jobboldali szélsőségeség, [...] az állampolgári jogok semmibevétele, az idegengyűlölet és a társadalmi kórlélektan számos más eleme, amelyekről Bibó István oly eleven leírást adott még 1946-ban...” (47. oldal). Úgy véljük, hogy a „multikulturalizmus” és a hatalmi szerkezet egyéb dekonstrukciói összekapcsolódnak az idegengyűlölet és a szélsőjobboldaliság miatt érzett őszinte aggodalommal. Mindezek az állítások még ironikusabbakká válnak attól, hogy a szerzők dolgozatuk végén kijelentik, a kelet-európai társadalomtudományokban nagy fejlődésre számítanak, mivel napjainkat ők is a nagyléptékű „átmenet” korszakának tartják.

Második észrevételünk a keleti és nyugati kutatók kapcsolatára vonatkozik. A szerzők úgy ábrázolják a nyugati kutatót, mint aki nemigen vagy egyáltalán nem beszél idegen nyelveket, a helyi tudományos intézmények szolgálatába áll, hogy kutatómunkát végezhesen, amelynek eredményével azután visszatér nyugatra anélkül, hogy köszönetet mondana akár ezért a segítségért, akár azért a kulturális jellegű tolmácsolásért, amelyet a nyelvi fordítás mellé kapott (xxx oldal). Azonban a külföldi társadalomtudományos kutatásokat támogató amerikai intézmények szinte mindegyike (köztük az IREX és a Fulbright is) megköveteli mindenekelőtt a kutatási nyelv ismeretét, sőt gyakran a vendéglátó országban szerzett korábbi tapasztalatokat is – Kelet-Európában és másutt egyaránt. Az egyes társadalomtudományi ágakban elérhető tudományos minősítések követelményei között természetesen nagy a különbség. Ezek után szeretnénk föltenni a kérdést: vajon milyenfajta társadalomtudományos kutatásra, illetve kutatókra gondoltak a szerzők? Csepeli György, Örkény Antal és Kim Lane Scheppele statisztikai modelleket alkalmazó kutatási eljárásokat ismertetnek, amelyek egyfajta összehasonlító, kvantitatív szociológiára utalnak; mégis csupán az antropológiát említik meg konkrétan (annak veszélyével kapcsolatban, hogy a nemzeteket „az antropológiai vizsgálat tárgyává” alacsonyították, ami mellesleg egy Dosztojevszkijtől vett gondolat). Ez különösnek tűnik, mivel a társadalmi és kulturális antropológia módszerei (a nyelvtudás, a vendéglátó országban való hosszú tartózkodás, az inkább értelmező, mint statisztikai módszerekre helyezett hangsúly és – remélhetőleg – a helyi különösségek iránti érzékenység) nem tartoznak a szerzők által bírált dolgok közé.

A szerzők kritikájukat általában a nyugati társadalomtudósokra irányítják, és nem tesznek

¹ Az előrejelzés a „racionális nagy tudomány” egyik kedvelt kritériuma, és különösnek tűnik, hogy a szerzők ezen az alapon támadják a nyugati kutatókat. Még jobban meglep bennünket az, hogy a szerzők nem említik meg azokat a kutatókat, akik jóval 1989 előtt dolgoztak ebben a régióban, és akik olyan részletes tanulmányokat készítettek, amelyek leíró és jellemző erejét még ma is elismerik. Mint antropológusok természetesen nem osztjuk a „nyugati nagy tudomány” sajátosságának tekintett kiszámíthatóság iránti rajongást.

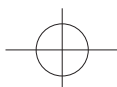

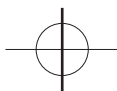
különbséget az indítékaikban, módszereikben és hatalmukban egymástól jelentősen eltérő foglalkozások között. Látszólag ugyanabba a kategóriába sorolják a független kutatásokban részt vevő egyetemekhez tartozó társadalomtudósokat, mint az anyagi haszonszerzés érdekében publikálással és statisztikai információkkal foglalkozó társaságok alkalmazottait, valamint a Világbank és más, a kormányzat vagy magánszemélyek (pl. a TEMPUS, illetve Soros) finanszírozta programok által alkalmazott szakembereket. Ezek közül a csoportok közül nem mindegyiknek van közvetlen hatalma annak megítélésében, hogy kelet-európai kollégáik „érdemesek-e” a támogatásra, és nem mindegyik marasztalható el joggal, amiért a „projektdemokrácia” misszionárius mentalitását követi. Ami az adatok fölhasználását, illetve a velük való visszaélést illeti, egyetértünk azzal, hogy a finanszírozó szervezetek inkább a kutatás keleti infrastruktúrájának kiépítésére kell odafigyelniük, mint a keleti kutatási segéderőknél juttatott pénzügyi támogatásra. Ami azonban a nyugati kutatók gyakorlatát illeti, az ő munkájuk gyakran azáltal irányítja rá a figyelmet kollégáik munkájára (sőt mintegy reklámozza őket), hogy a bibliográfiákban név szerint megemlíti őket. Amikor elolvastunk egy cikket egy olyan jelentősebb tudományos folyóiratban, mint például az *American Ethnologist*, vagy valamely kelet-európai társadalomról írott tudományos könyvet forgatunk, azonnal sok, a helybeli tudósoktól az adott ország nyelvén írott idézetre bukkanunk. Az amerikai kutatók – akár kritikusan, akár jó szándékúan – hagyományosan így ismerik el kollégáik befolyását. Az olvasók az ilyen idézeteken keresztül nyomon tudják követni a hatások és elkötelezettségek láncolatát (amely esetleg túl terjedelmes ahhoz, hogy egyenként említsék meg őket az előszóban). Amikor a tudósok úgy érzik, hogy adataikat vagy gondolataikat megfelelő (szövegben vagy lábjegyzetben elhelyezett) hivatkozások nélkül használják föl, akkor az ő dolguk, hogy az ügyet nyilvánosságra hozzák, és a szabálysértőket néven nevezzék.

Mindenekelőtt azonban az egyetemi körök és a tudósok jellemzését és kategóriáit kell megvizsgálnunk, keleten és nyugaton egyaránt. A szerzők azt állítják, hogy a keleti kutatók „történelmi okokból fennálló bizalmatlanság és gyanakvás folytán” képtelenek jól együttműködni (39. oldal), néhány oldallal később viszont ezt írják: „A keleti értelmiségiek hosszú éveken át zárt körben, egymással fenntartott intenzív kapcsolatok között éltek, ami arra tanította őket, hogy olyan nyelven beszéljenek egymással, amelyet a körön kívül állók akarván sem érthetnek meg. [...] Végül is ezek az értelmiségiek hosszú éveken át éltek egymás társaságában, megfosztva a külföldi utazások lehetőségétől. Az elzártság eredményeképpen elkülönült és intenzív értelmiségi közösségek jöttek létre” (45. oldal). Ez az ellentmondás több kérdést vet föl. Koherens közösséget alkottak-e a kelet-európai értelmiségiek, vagy e közösségen belül voltak határvonalak és elkülönülések? Vajon nem volt-e e tudósok némelyike intenzívebb beszélő viszonyban egy adott körhöz tartozó külföldi kollégáival, mint saját honfitársaival, akikben nem bízott? Vajon ma már nem érvényesek ezek a határvonalak és elkülönülések? Nincsenek kihatással a korlátozott anyagi támogatás és a tudományos pozíciók elosztására? A szerzők azért említik meg ezeket az elkülönüléseket, hogy bírálják a nyugatiakat, akik úgy mond „közönyösek” irántuk (holott valójában talán olyan dolgokat is észrevesznek velük kapcsolatban, amelyeket kellemetlennek éreznek megkérdőzni, pontosan azért, mert ők itt vendégek), később viszont ezeket az elkülönüléseket inkább mellőzik az olyan általánosítások kedvéért, amelyek alátámasztják az érveiket.

Meghökkenítő például az a kijelentés, hogy „a keleti értelmiségiek büszkéek is arra, hogy beszédük zavaros és titokzatos” (43–44. oldal): erről szeretnénk más kelet-európai értelmiségiektől is hallani.² A szerzők – az ellentétet hangsúlyozva – a nyugati tudományos kö-

² Susan Gal például vitába száll az olyan ideológiákkal, amelyek szerint a magyar nyelv, illetve az államszocialista társalgási mód „indirekt”, szemben az amerikai angol, illetve a kapitalista nyelvet „átláthatóságával” (Gal 1991: 453).

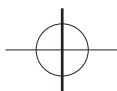

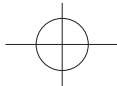
röket úgy jellemzik, mint amelyeket a racionalizáció vezérel („A vírus neve: racionalizáció”, 43. oldal). Az a benyomásunk, hogy a zavarosság és homályosság nyugaton ugyanilyen általános jelenség, és hogy a pontos és „átlátható” írásmód is könnyen megtalálható keleten. Ráadásul a szerzők a racionalitást a posztmodernség eluralkodásával teszik egyenlővé – ami valójában szisztematikusan ellenáll a „racionalitásnak”, ahogyan a magukat posztmodernként meghatározó tudósok is. Amellett, hogy ellentmondásokba keverednek, ily módon egy kalap alá vesznek minden nyugati társadalomtudóst, miközben figyelmen kívül hagyják azt, hogy számos nyugati társadalomkutatót zavarnak az olyan összehasonlítható statisztikai tanulmányok, amelyek nem magyarázzák meg a kulturális sajátosságokat.

Áttérve egy számunkra ismerősebb terepre: a kényelmes nyugati értelmiségiről alkotott, túlzottan általánosító kép nem vág egybe a hivatásos tudósok zömének valódi életstílusával. Az Egyesült Államokban például sok tudós életstílusa szinte ugyanolyan, amilyenek a tanulmány a keleti tudósok életstílusát ábrázolja. Az a kijelentés, hogy a nyugati értelmiségieknek ténylegesen több szabad ideje lenne az írásra, nem állja meg a helyét. Egyrészt azért nem, mert sokuknak nincs végleges kinevezése, így „vendég-” vagy „szerződéses” professzorként részmunkaidőben kell tanítaniuk egyszerre több főiskolán vagy egyetemen. Bár felelősségük ugyanakkora, mint a főállásban dolgozó professzoroké, a kinevezett egyetemi tanárok fizetésének csupán töredékét kapják, gyakran egészségbiztosítás, illetve egyéb juttatások nélkül. És mindezt úgy, hogy közben a publikálás terén is igyekeznek versenyben maradni. Az amerikai tudományos körökben valójában egyre jobban teret hódít ez a tendencia. A kinevezett egyetemi tanároknak a tanításon kívül adminisztratív és bizottsági kötelezettségeket is kell vállalniuk, fogadóórákat, illetve külön konzultációkat is kell tartaniuk. Ami kevés idejük az írásra maradna, azt részben családi ügyekre kell fordítaniuk, ha egyáltalán olyan szerencsések, hogy van családjuk, miután évről évre városról városra, sőt gyakran egyik parttól a másikig vándoroltak, hogy végleges kinevezést kapjanak. Egyes nyugati értelmiségiek valójában irigylik azt az általuk szabadidőként felfogott időmennyiséget, amit keleti kollégáik személyes ismeretségeik és kapcsolataik ápolására tudnak fordítani – a keletiek közül többen van családjuk, illetve többen dolgozhatnak a barátaik közelében! Azon nyugati kutatók, akiknél a szerzők külföldi kiküldetésük során azt látták, hogy ráérő idejüket kutatásra tudják fordítani, a szerencsés kevesek közé tartoznak.

A Kelet-Európában dolgozó amerikai kutatók, akikkel a fenti szerzők találkoztak, valójában ahhoz az elenyésző kisebbséghez tartoznak, amely egyáltalán képes támogatást szerezni a kutatásaihoz; ez az éves jelentkezőknek csupán egy töredéke. Az elmúlt néhány évben erősen megnyirbálták a Közép- és Kelet-Európában végzett társadalomtudományi kutatások állami finanszírozását (nem csupán a nem amerikai kutatók számára), csakúgy, mint az olyan intézményeknek nyújtott támogatásokat, mint például a Szabad Európa Rádió (amely nyugatiakat és kelet-európaiakat egyaránt nagy számban alkalmazott). Ez a jövőben csak folytatódni fog. Mi magunk azt szeretnénk tudni, vajon hova megy az a „tömerdek” kutatási pénz. Ezzel ellentétben viszont a nem államilag finanszírozott támogató intézmények többsége, azok, amelyekre az antropológusok számíthatnak (a Wenner-Gren, a MacArthur, az SSRC, a Soros-féle), valamint az államilag finanszírozott Fulbright, továbbra is nyitva áll a nem amerikai állampolgárok előtt. Míg az IREX talán csökkentette a kelet-európai állampolgárokra nyújtott finanszírozást (az amerikai állampolgárokra nyújtott támogatás finanszírozásával együtt), más intézmények továbbra is szervezik a kelet-európai tudósok egyesült államokbeli tanulmányújtait.

Végezetül pedig úgy gondoljuk, hogy a „keleti” és „nyugati” társadalomtudományi kutatást elválasztó határvonal túlságosan laza és lyukacsos ahhoz, hogy ellenálljon a szerzők szigorú és kategorikus felosztásának. A vezető „nyugati” tudósok közül igen sokan „kelet-európaiak”, akik más-más generációkhoz tartoznak (a néhai Ernest Gellner, továbbá

Bronisław Malinowski, Ladislav Holy, Frantisek Svejkský, Roman Jakobson, Susan Gal, Svetlana Boym, Heller Ágnes, Zbigniew Brzezinski, Zygmunt Bauman – hogy csak néhányat említsünk). Közülük sokan keleti egyetemeken tanultak, azután sok nyugati tudóst tanítottak nyugaton, akik közül néhányan iskolát teremtettek (Malinowski például a brit társadalmi antropológiát, Jakobson pedig a Harvard nyelvészeti iskoláját hozta létre). A nagyobb amerikai és brit egyetemeken betöltött állások, illetve a tudományos sajtó jelentősebb lapjaiban való publikálás mellett benne vannak azokban az ösztöndíjbizottságokban is, amelyek a Kelet-Európában és azon túl végzett kutatásokra szánt támogatásokat odaítélik. Miközben sok nyugaton élő kelet-európai tudós megszakította kapcsolatait keleti kollégáival, sokan mások ezt nem tették meg, sőt a továbbiakban is szoros kapcsolatokat tartottak fenn magánszemélyekkel és intézményekkel egyaránt.

Ugyanezt támasztja alá a kutató intézmények és támogató szervek nem egyértelmű nemzeti identitása is. Például „keletinek” tekintendő-e vagy „nyugatinak” Soros György, a volt keleti tömbben folyó tudományos kutatások finanszírozásának egyik legnagyobb szponzora? Az általa létrehozott alapítványok „keletiek” vagy „nyugatiak”? A Közép-európai Egyetem „keleti” vagy „nyugati”? (Megjegyezzük, hogy a nyugati diákok magas tandíjat fizetnek, míg a keletiek támogatást kapnak vagy egészen tandíjmentesek.)³

Végezetül: azért válaszoltunk ilyen hosszasan, mert hisszük, hogy a Csepeli György, Örkény Antal és Kim Lane Scheppele tanulmányában felvetett kérdések közül több sürgető problémát jelent mind a keleti, mind a nyugati kutatók számára. Néhány ilyen témát mélyebben kívántunk bemutatni azáltal, hogy kérdéseket vetünk fel, és meghatározzuk azokat a területeket, amelyekre – megint csak az amerikai antropológus szemszögéből nézve – a túlzott általánosítás és a pontatlanság jellemző. Nem szeretnénk azonban elutasítani a szerzők bírálatát, nem szeretnénk véget vetni ennek a párbeszédnek. Csupán azt szeretnénk érzékeltetni, hogy ez a téma alaposabb elemzést és kritikát igényel, ahogy azt a Romsics Ignác által nemrég publikált könyvismertetés is példázta (Romsics 1995; lásd még Tucker 1995). Úgy érezzük, hogy a bírálóknak a nyugati munkáját annak lényege és mélysége alapján kell megítélniük, nem pedig annak a benyomásnak az alapján, hogy mi nem vagyunk eléggé „helybeliek”.

Boross Anna fordítása

Hivatkozott irodalom

- Gal, Susan (1991): Bartók's Funeral: Representations of Europe in Hungarian Political Rhetoric. In *American Ethnologist*, 18(3): 440–458.
- Romsics Ignác (1995): A rendszerváltás amerikai szemmel. In *BUKSZ*, (Tavaszi): 11–21.
- Tucker, Aviezer (1995): Corruption and Greed: Academic Aid to Eastern Europe. In *Telos*, 102: 149–158.

³ Bele se kezdünk azoknak a keleti szerzőknek a felsorolásába, akiknek a gondolkodásmódja fölbecsülhetetlen hatást gyakorolt az amerikai társadalomtudományra. Mi olvassuk a keletiek munkáit – fordításban és eredetiben egyaránt. Hogy csupán néhányat említsünk azok közül a fordításban megjelent vezető írók közül, akik a tengeren túlról (elnézést a hasonlatért) „megfertőzték” a gondolkodásunkat: Mihail Bahtyin, Vaclav Havel, Lukács György. A felsorolt szerzőkön túl néhányan közülünk jobban ismerik és idézik a keleti prózát és költészetet (Konrád Györgyöt, Czesław Miłoszt, Mandelstamot, Bohumil Hrabalt), mint a saját angol irodalmunkat. A művészetek terén, ha csak a színházat vesszük, a Nyugat Konsztantyin Sztanyiszlavszkij, Jerzy Grotowski tanításait követte... – itt azonban be kell fejeznünk.

